

**ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ НА СЛУЖБІ ВЕЛИКОЇ ПОЛІТИКИ:
ПРОЕКТИ ТА СПРОБИ ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОНИКНЕННЯ
НА ПІВДЕННІ РИНКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1800–1812 роки)**

На основі аналізу документів з Національного Архіву, Архіву Історичної служби сухопутної армії, Архіву Міністерства закордонних справ Франції охарактеризовано багатоманіття проектів торговельної та фінансової експансії наполеонівської Франції на південні (українські) ринки Російської імперії. Шляхом зіставлення пропозицій, що їх сформулювали комерсанти й дипломати, з тими більш-менш скромними здобутками, що їх досягнула французька торгівля у Північному Причорномор'ї, з'ясовано причини неефективності використання з боку Франції у стосунках з Росією засобів економічного проникнення і впливу.

На початку ХІХ ст. Європу ніби вкрила тінь від крил «золотих орлів» – знаменитих штандартів імператора Наполеона, котрий в очах своїх сучасників був безпосереднім спадкоємцем ідей і звершень Французької революції. Скрізь, де карбувало свій звитяжний крок військо цього видатного полководця, розпочиналися масштабні трансформації державного та суспільного устрою, законодавства, звичаїв, способу життя мешканців «Старого континенту». «Європа є для імператора великою будівлею, що перебуває у стані руйнування, у якій кожне знищення зумовлює потребу нового знищення, щоб [у кінцевому результаті] досягнути єдності та симетричності в усьому», – писав про мету політики Наполеона один із найприкметніших її аналітиків, абат Домінік Прадт, котрий вважав, що імператор прагне згуртувати усі підкорені народи в єдиний цивілізаційний простір, розбудований за тією моделлю, що викристалізувалася у Франції внаслідок революційних перетворень¹.

Після того як Наполеон розширив межі своєї «Великої імперії» (Grand Empire) від Піренейського півострова до ріки Вісла, на мапі Європи залишалося лише кілька «заповідників» давнього ладу. Чи не найбільшим з-поміж них була Російська імперія, яка внаслідок свого географічного становища на межі між Європою й Азією, архаїчності ментальних і суспільних структур, свого політичного та релігійного консерватизму виступала щодо тогочасної Європи унікальною та специфічною цивілізацією, майже самодостатнім «світом», в який мешканцю Заходу було нелегко проникнути, а ще важче цей світ збагнути².

¹ Pradt D. Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812. Paris, 1815. P. 30.

² Цей погляд чітко висловив французький дипломат П. Парандіо у складеному в січні 1807 р. для Наполеона «Меморандумі стосовно Польщі» [Premier mémoire sur la Pologne, par P. Parandieu]. Він наголошував, що «Туреччина та Росія, попри розташування своїх столиць і декотрих з-поміж своїх провінцій, є, з огляду на стільки інших параметрів, радше азійськими імперіями, ніж європейськими державами» («Turquie et Russie, malgré la situation de leurs capitales et quelques unes de leurs provinces, sont par tant d'autres rapports des Empes Asiatiques plutôt que des Etats Européens» [Archives du Ministère des affaires étrangères (далі АМАЕ), série «Correspondance politique» (далі СР), sous-série «Pologne», vol. 324, f. 3]).

Втім, після кількох перемог над російськими військами й укладення Тильзитського миру (1807) Наполеонові вдалося залучити Росію до числа союзних Франції держав і навіть зобов'язати її приєднатись до оголошеної імператором французів у листопаді 1806 р. блокади Великої Британії – цього не менш важливого, ніж Росія, осередку протидії політиці уніфікації Європи на французький кшталт. Не маючи можливості контролювати Росію військовими та дипломатичними способами, Франція сподівалася прив'язати її до себе іншими, гнучкішими засобами, і не остання роль тут відводилася економічному проникненню. Перед французами постала (омріяна ще за декілька десятиліть до Революції у працях багатьох їхніх освічених співвітчизників) можливість знищити традиційно сильні контакти англійців з Росією, щоб самим посісти привілейоване місце останніх під «сонцем північної Пальмири», що обіцяло не лише вагомі прибутки, але й очевидну політичну користь.

Особливу увагу французьких аналітиків привернуло значне розширення території Російської імперії у південному напрямку та її утвердження на берегах Чорного моря. Одним із перших французьких експертів, які звернули увагу на перспективність налагодження зв'язків з Росією через Чорне море, був упорядник відомого «Торговельного словника» (1767) Саварі³. В архіві Міністерства закордонних справ Франції збереглося кілька меморандумів, автори яких, Голяр де Сандрей, який у 1774 р. уклав «Політичні роздуми про незалежність татар і про навігацію росіян у Чорному морі», та П'єр Вольза, автор меморандуму «Про торгівлю на Чорному морі» (бл. 1778), а також анонімно укладених меморандумів «Про порт Очаків і торгівлю, якій він може служити осередком» (1771) і «Географічно-статистичного меморандуму і спостережень про сучасне становище Криму» (1786), погоджувалися, що Франція мусить активніше протидіяти небажаному для себе геополітичному процесові зміцнення Росії коштом Османської імперії і водночас бути готовою захопити у свої руки торгівлю, яку ймовірно вестиме із Заходом Росія через нові території на північному узбережжі Чорного моря⁴.

Буремні події Революції на певний час відволікли увагу Франції від зміцнення Росії у північному Причорномор'ї, але заснування тут в останні роки XVIII ст. низки військових портів і торгових факторій підтвердило передбачення французьких аналітиків доби «Давнього порядку» та стимулювало, із стабілізацією внутрішньо- та зовнішньо-політичного становища Франції, відродження інтересу з боку її урядових кіл до цього регіону, інтересу насамперед військово-політичного, але водночас «зодягненого» у нові, «зшиті» Революцією «шати» економічного проникнення. У цьому розумінні слід погодитися з класичним визначенням відомого наполеонознавця Едуара Дрію, котрий наголошував, що політика Наполеона поєднала в собі найвизначніші традиції зовнішньої політики

³ Ibid., série «Mémoires et documents» (далі MD), sous-série «Russie», vol. 19, f. 244 [3^{ème} mémoire sur le commerce de la mer Noire (1807)].

⁴ Усі перелічені меморандуми увійшли до збірки дипломатичних документів, що їх було підготовано для імператора Наполеона, котрий хотів напередодні війни 1812 р. з Росією докладніше вивчити ситуацію та ресурси майбутньої суперниці (Ibid., sous-série «Russie», vol. 26, f. 88 [Rapport du comte d'Hauterive sous le date de 25 décembre 1811]).

французької монархії доби «Давнього порядку» та нові пріоритети, які відповідали інтересам буржуазного суспільства, що викристалізувалося у Франції під час Революції⁵. Втім, впровадження Наполеоном у зовнішню політику Франції модерних засобів впливу торговельно-фінансового проникнення чи економічної блокади мало на меті досягнення політичної переваги, отож «економічна зброя» в руках французького імператора служила передусім утвердженню політичного панування Франції в Європі. Згідно з думкою відомого французького історика міжнародних відносин, П'єра Ренувена, назагал підпорядкування «економічного інтересу» щодо «інтересу політичного» відповідало ранньому періоду розвитку індустріального суспільства і зберігалось у політиці великих держав аж до Першої світової війни⁶. Прикметно, що водночас (якщо навіть не швидше) і незалежно від П. Ренувена, хоч і не без впливу тогочасної французької методології історичного дослідження, подібних висновків дійшов значно менш відомий у Франції дослідник українського походження Ілля Борщак, котрий у 1920-ті роки взявся вивчати політику наполеонівської Франції щодо українських земель (у т. ч. й стосовно Північного Причорномор'я) під владою Російської імперії. Зауваживши, що «економічний елемент грав узагалі велику роль в зацікавленні Україною у Наполеона», І. Борщак, разом з тим, вказав на підпорядковану роль економічного чинника стосовно геополітичних інтересів Франції, яка прагнула знищити передусім могутність Великої Британії: «З наполеонівських часів беруть початок великі світові війни задля світових ринків. Якби Франція захопила український ринок, то це було б також ударом по Англії, котра монополізувала ще з XVII ст. зовнішню торгівлю Московщини [...]. Вже в часи Наполеона Франція стала дивитися на Росію як на цілий світ, а не як на одну монолітну націю; і в цьому світі, складеному з різнорідних частин, була боротьба за економічні впливи, з чого випливала й політична користь для держави-переможниці»⁷. Отже, І. Борщак був перший, хто сформулював амбітне для будь-якого дослідника завдання: розглянути співвідношення та ієрархію економічних і політичних інтересів наполеонівської Франції щодо південних (українських) ринків Російської імперії. Проте Борщак такого дослідження не здійснив: далі він дотримувався методології позитивізму, тобто зосереджувався виключно на політичному аспекті проблеми «Наполеон і Україна».

Сьогодні, майже століття по тому, ми знову торкаємось озвученої в І. Борщака дилеми співвідношення економічних і політичних чинників у політиці Франції щодо територій України. Втім, робимо це не так для того, щоб подати запізнілу відповідь на питання, яке було колись поставлене, як для того, щоб, розкривши усе багатство проєктів французького економічного проникнення у Північне Причорномор'я (і через цей регіон у внутрішні області України) (*перша частина розвідки*), зіставити їх з більш ніж скромними результатами, яких досягнула на початку XIX ст. Франція у своєму намаганні утвердити власні впливи у цій частині Російської імперії (*друга частина розвідки*).

⁵ Див. передмову Е. Дрію до розвідки: *Bortchak E. Napoléon et l'Ukraine // Revue des Etudes Napoléoniennes. Paris, 1922, vol. 2. P. 24.*

⁶ Див.: *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. Львів, 2001. С. 64.*

⁷ *Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій // Нова Громада (Відень). 1923. Ч. 34. С. 46.*

* * *

Поява переважної більшості проєктів французького проникнення на російські ринки через чорноморські порти припала на нетривалі періоди миру між Францією та Росією (1800-1804 та 1807–1811 рр.). Цьому потоковій пропозицій сприяло як встановлення дипломатичних стосунків між двома державами й наступне заснування низки консульських і торговельних представництв Франції в Одесі, Херсоні, Феодосії, Таганрозі, співробітники яких намагалися звернути увагу свого уряду на найбільш перспективні напрямки стосунків з Росією, так і підприємливість французьких комерсантів, переважно з Марселя та Тулона, які поспішали скористатися нагодою, що їх створювало для розвитку бізнесу «відкриття» нових, відносно близьких і позбавлених конкуренції з боку інших західних держав ринків сировини та збуту. Незалежно від свого офіційного чи приватного статусу, автори згаданих проєктів доходили згоди, що завоювати ринки Російської імперії буде неможливо без послідовної підтримки з боку французького уряду. Відтак вони, описуючи вигоди, які може принести торгівля з Росією Чорним морем, робили особливий наголос на політичних наслідках економічної монополізації Францією цього напрямку міжнародних контактів.

Першу «хвилю» оптимізму щодо налагодження торговельних відносин з Росією спричинило у Франції укладення у 1800 р. мирного договору між Французькою республікою та Російською імперією. Вже 30 березня 1801 р. П. Вольза, який під час революції перебував на еміграції в Росії, подав на ім'я першого консула Наполеона Бонапарта «Політичний, географічний і торговельний нарис Російської імперії». «Росія, найрозлогіша в світі імперія, є, безумовно, з огляду на торговельні переваги, однією з найпривабливіших [для Франції] держав», – писав Вольза, вважаючи, що «завдяки своїм велетенським володінням в Європі й Азії вона стала, так би мовити, господинею Льодовитого океану, Балтики, Чорного, Азовського морів і частини Східного [Тихого] океану, й, внаслідок цього, не маючи заморських колоній і концесій, вона може легко вступати у відносини з усіма частинами земної кулі». Не менш важливими чинниками торговельної привабливості Росії були, на погляд автора «Нарису», «численні великі ріки, судноплавні річки і канали, які полегшують перевезення товарів усередині [імперії]», а також «коштовні товари, які забезпечують їй постійне процвітання торгівлі»⁸.

Конкретизуючи пропозиції щодо налагодження торговельних відносин з Російською імперією, Вольза долучив до свого «Нарису» два меморандуми під назвою «Про торгівлю на Чорному морі». В їх основу він поклав свій меморандум 20-річної давности під аналогічною назвою, який було написано для міністра

⁸ La Russie, l'Empire le plus vaste du monde, est, sans contre dit, un des les plus favorisés en égard aux avantages commerciaux; 1) par ce que par ses immenses possessions en Europe et en Asie, elle se trouve pour soi dire, maîtresse de la mer Glaciale, de la Baltique, de la mer Noire, de celle d'Azof, de la Caspienne et d'une partie de l'Océan Oriental, et qu'ainsi sans colonies et sans comptoires éloignées de la mère-patrie, elle peut facilement commencer avec toutes les parties du globe; 2) parce qu'elle contient plusieurs grands fleuves, des navières et des canaux qui faiblent beaucoup le transpor des marchandises dans l'intérieur [...]; 3) par ses précieuses productions qui lui assurent un commerce lacratif et constant (АМАЕ, MD, sous-série «Russie», vol. 19, f. 212 [Apperçu politique, géographique et commercial sur l'Empire de Russie par P. Volsag]).

флоту Людовіка XVI графа Лежандра, та власні спостереження від нещодавніх подорожей півднем Російської імперії. У першому зі згаданих меморандумів Вольза підкреслював, що «потреба» й «інтерес» розвинути взаємовигідну торгівлю між Францією й Росією існували вже віддавна, проте «тільки видатному генію першого консула було призначено здолати одну з головних перешкод, домігшись надання Республіці [права] вільного судноплавства Чорним морем»⁹. На думку Вольза, саме Північне Причорномор'я повинно стати головною базою торгівлі між двома державами, оскільки ця частина Російської імперії розташована найближче до Франції й дозволяє налагодити найкоротше регулярне сполучення морським шляхом. З-поміж нагальних потреб розвитку взаємних торгоівельних відносин французький аналітик робив особливий наголос на заснуванні французького комерційного товариства з осідком в Одесі, що дозволило б, здійснюючи оптові закупки товарів, знизити закупівельні ціни на декілька відсотків. Для захисту інтересів французьких комерсантів Вольза пропонував призначити офіційного агента Французької республіки, осідком якого теж стала б Одеса¹⁰.

Прикметно, що П. Вольза не обмежився лишень пропозиціями розбудови торговельних контактів з чорноморськими портами Російської імперії. Його увага сягає поза портові факторії, які, на його погляд, є тільки перевалочними пунктами для потоку товарів, які надходили з внутрішніх, переважно українських губерній Російської імперії. «Велика територія, яка відома під назвою Мала Польща [тут, очевидно, мається на увазі Малоросія, як видно з наступного тексту], є одним з найплідніших країв Європи», – пише П. Вольза, зазначаючи, що «тут є надмір зерна пшениці, ячменю, соняшнику, льону, деревини для будівництва, матеріалу для щогл, смоли, коней, волів, жита, соленого масла, шкур і [виправлених] шкурок баранів і биків». Французький експерт наголошував, що «до недавня ці продукти коштували значно дорожче, оскільки не мали іншого виходу [на ринки Європи], ніж Данціг і кілька інших балтійських портів, але відтепер, після заснування одеського порту, мешканці Малопольщі, Волині, Поділля й інших сусідніх провінцій спрямували збут останніх в напрямку до Чорного моря»¹¹. Як додаток до своїх меморандумів Вольза представив «Список товарів, які можна вивозити з України Чорним морем»¹². До нього він включив полотна

⁹ Тут міститься натяк на одну з умов мирного договору 1800 р. між Французькою республікою та Російською імперією, згідно з якою французи отримали можливість вести торгівлю з Росією нарівні з іншими державами: «Cet besoin et ces intérêts existent depuis loingtemps; mais [...] c'était un génie supérieur du Premier Consul qu'il était réservé à la République la libre navigation dans la mer Noire» (Ibid., f. 221 [Premier mémoire sur la commerce de la mer Noire]).

¹⁰ Ibid., f. 222–226.

¹¹ Le grand territoire connu sous le nom de Petite Pologne est un des pays les plus fertiles de l'Europe. On y trouve en abondance le blé, l'orge, la chauvre, le lin, les bois de construction, les mâtures, la goudron des chevaux, des boeufs, des seigles, du beurre salé, des cuires et des peaux de moutons et de buffles. Ces productions n'avaient eu jusqu'à présent d'autre débouchée et qui en augement considérablement le prix. Mais depuis l'établissement du port d'Odessa, les habitants de la Podolie et des autres provinces qui les avoisnent ont donné la direction de la mer Noire à ces denrées (Ibid., f. 230–231).

¹² Ibid., f. 220 [liste des marchandises qu'on pourrait tirer de l'Ukraine par la mer Noire].

різної якості, насіння соняшнику, корабельну деревину, залізо, мило, солоне м'ясо, риб'ячий клей, льон і його олію, шкури худоби і звірини, соду, віск, медовий сироп, зернові (пшеницю, ячмінь, жито, гречку), тютюн. Натомість пропонував ввозити до портів Причорномор'я вина, колоніальні товари (прянощі, каву, какао), конфітури, парфумерію, фабричні тканини (шовкові, вовняні та бавовняні), галантерею й багато «інших французьких товарів, які [зараз] отримують [в Росії] через Німеччину і Балтику» [et bien d'autres articles de France qu'on reçoit par l'Allemagne et la Baltique].

Прогнозуючи перетворення Північного Причорномор'я у головний ринок збуту товарів, що їх виробляли в Україні, П. Вольза вперше серед міжнародних аналітиків передбачив злиття Таврійського краю та Малоросії у єдину економічну, а в перспективі й етнокультурну спільноту Україну. Цей пророчий погляд він розвинув у своєму «Третьому меморандумі про торгівлю на Чорному морі», який він надіслав першому консулові влітку 1801 р. Головні пропозиції Вольза полягали у проникненні французького капіталу в українські губернії шляхом освоєння торговельних шляхів по Дністру, Бугу та Дніпру (саме цими ріками надходила більша частина сільськогосподарської продукції з України). Аналізуючи можливість судноплавства по Дністру, Вольза наголошував, що «за допомогою цієї ріки, нинішнього кордону між Росією та Туреччиною, цієї судноплавної артерії, яка простягається від Галичини до важливого міста Одеса на Чорному морі, яке є складом [для товарів], Франція може досягнути низької ціни всіх товарів, які виробляються у цих краях». З-поміж цих товарів він називав «чудові українські соняшники»; «гончарні вироби, вищої якості за ті, що виробляють на Півночі [Росії]»; «різноманітні сорти зерна»; «найкращих у світі биків, яких ще до війни ввозили до Провансу»; «найвищої якості корабельний ліс з російського Поділля, який сплавають річкою до гирла»¹³. Звертаючи увагу першого консула на Україну, Вольза підкреслював зростання значення у зовнішній торгівлі Росії таких нових центрів торгівлі, як Кременчук на Дніпрі, Полтава «в російській Україні», Умань і Тульчин «серед розлогих володінь Потоцьких», «славетний своїми ярмарками» Бердичів, Броди на кордоні між Росією та Австрією, Кременець і Могилів у «російському Поділлі». Саме сюди надходили товари з розлогих маєтків, які належали переважно землевласникам польського походження, перед тим, як потрапити в портові міста Причорномор'я. Намагаючись зацікавити власний уряд ресурсами України, Вольза писав, що вже самі тільки вікові дубові ліси Поділля можуть забезпечити сировиною весь флот Франції за умови, якщо буде організовано оптову закупівлю і сплав лісу Дніпром. Закликаючи Бонапарта підтримати проникнення вітчизняних купців на ці ринки «первинного рівня», щоб взяти під контроль увесь товарообіг з

¹³ Au moyen donc de ce fleuve, frontière actuelle entre la Russie et la Turquie, dont la navigation remonte jusqu'en Galicie, ce qui a pour entrepôt de débouché la jolie ville d'Odessa sur la mer Noire, la France se procurerait toutes les productions de ces contrées a un vil prix [...] Parmi ces productions on doit distinguer les excellents chauvres de l'Ukraine, des potresses d'une qualité supérieure à celles du Nord, toutes sortes de grains, les plus beaux boeufs de la terre, avant la guerre on les transportait déjà en Provence; les superbes bois de construction de la Podolie Russe qui pourrissent sur pied saute de débouchées (Ibid., f. 246 [Troisième mémoire sur la commence de la mer Noire]).

України, Вольза порівнював економічний наслідок цієї колонізації з завоюванням Англією Індії. На його думку, Причорномор'я й Україна можуть стати для Франції в майбутньому тим джерелом процвітання, яким були для Англії її індійські колонії¹⁴.

Думка П. Вольза про монополізацію Францією ринку збуту товарів, що вироблялись на величезній території від Дністра до Дону, відображала зростання інтересу французів до цього регіону Європи. Незабаром ідею опанування головних річкових шляхів, які з'єднували Україну з чорноморськими портами, було озвучено й розвинуто у пропозиціях інших авторів.

17 фрімера XI року (8 грудня 1802 р.) Обрі, «вірний слуга пана Талейрана» (*serviteur obeissant de M. Talleyrand*, як він сам пише про себе), надіслав міністрові закордонних справ Французької республіки власні «Спостереження про торговельне підприємництво на Чорному морі», які, на його погляд, можуть «за два роки втричі збільшити суднобудівельні доки і площі складів Тулонського порту» [*en deux ans de remplir en trois les chantiers et les magasins de Toulon*]. Негоціант з Тулона Обрі вказував на те, що ще до Революції торгівля лісом з України та Білорусі давала добрий прибуток французьким купцям. Вони транспортували деревину у Францію через Чорне море для потреб будівництва королівського флоту. Відтак він пропонував з метою розбудови військово-морської потуги Республіки відновити оптову закупівлю лісу в Україні, особливо у графів Потоцьких та Браніцьких. Доправляти деревину до чорноморських портів Обрі пропонував Дніпром, Бугом і Дністром, однак вважав, що з цією метою слід перетворити згадані ріки у безпечні й зручні торговельні шляхи: «Ці малозаселені й суворі краї, лігво кочових і розбійних козаків, не зможуть послужити робочою силою без участі французів, які залучать [тутешніх] мешканців для будівництва складів у межах досяжності їхніх земель від берегів Дніпра, Бугу і Дністра, закупаючи їхню продукцію за умови, що вони будуть доставляти її у [споруджені] сховища»¹⁵.

У разі підтримки його пропозицій французьким урядом Обрі висловлював готовність негайно виїхати в Україну, в Тульчин, де мав розпочати перемовини з Потоцькими про купівлю лісу та очікувати прибуття урядового агента та інженера, щоб навесні розпочати підготовчі роботи для сплаву Дніпром. Фінансування всіх робіт Обрі покладав на уряд Французької республіки й обіцяв до травня 1803 р. надіслати в Париж орієнтовний кошторис. Оскільки головною перешкодою для сплаву лісу, на погляд Обрі, були дніпровські пороги, він виступив із сміливим планом їхнього часткового знищення. Як взірець такого інженерного розв'язку він наводив роботи з перетворення у судноплавні рік Німан та Вілія, що були очищені за тридцять три роки перед тим від численних гранітних

¹⁴ L'Ukraine pourrait devenir pour la France le pareil source de la prospérité comme s'était déjà l'Indie pour l'Angleterre (Ibid., f. 249).

¹⁵ Ces contrées peu peuplées n'aguère, le repaire des cosaques vagabonds et dévastateurs, ne pourraient fournir suffisamment à la main d'œuvre, sans le concours de Français. On engagera les habitants à construire des magasins à portée de leurs terres sur les rivages du Dniepper, du Bog et du Dniester, en faisant l'achat de leurs productions sous condition qu'ils les feront transporter à l'entre pôt (Ibid., série «Correspondance politique. Supplément» (далі CPS), sous-série «Russie», vol. 17, f. 182 [Observations sur l'entreprise commerciale de la mer Noire].

блоків пороховою вибухівкою. «Те саме, – вважав Обрі, – можна буде зробити й на Дніпрі»¹⁶. Невідомий автор складених 1803 р. «Записок про головні торговельні порти Чорного моря» також писав про шкідливість дніпровських порогів для інтересів французької комерції¹⁷.

До думки про проведення інженерних робіт з метою зробити судноплавними українські ріки по всій їхній течії французькі експерти звертались принаймні ще один раз. Цього разу пропозиція вийшла безпосередньо з урядового середовища, від одного з аналітиків Військового міністерства, котрий уклав напередодні походу Наполеона в Росію 1812 р. «Статистичний опис Подільської губернії». Цей спеціаліст звертав увагу, що «торгівля з Поділлям ведеться через Данціг, Кенігсберг й інші балтійські порти, а також через Молдавію. Набагато вигіднішим для інтересів цього краю видається чорноморський шлях, полегшений Бугом і Дністром. Через таку зміну Поділля й Україна набудуть назагал великого значення для Франції, яка, завдяки своїм зв'язкам, близькості своїх середземноморських портів, є найбільш здатною для ведення торгівлі [з цим краєм] нацією». Відтак упорядник «Статистичного опису» пропонував поглибити Буг у тих місцях, де судноплавство є неможливим, щоб «зробити дуже вигідною торгівлю, яку веде Франція з цією провінцією»¹⁸.

У більшості меморандумів французьких авторів, які писали про торговельне проникнення в Україну, першість відводилася тим товарам, які мали значення для забезпечення флоту чи війська. У 1802 р. дипломатичний агент Лессепс надіслав першому консулові меморандум під красномовною назвою «Про торгівлю Франції з Росією й спеціально про отримання морського спорядження, що необхідне для забезпечення портів Республіки»¹⁹. У вже згаданих «Спостереженнях» (1802) Обрі приділяв особливу увагу не лише корабельному лісу, але й знаменитим на весь світ українським огирам, яких пропонував закупити для потреб французької армії²⁰. Упорядник «Записки стосовно торгівлі По-

¹⁶[...] Si à la manière comme c'était on parvient à envoyer un ingénieur sur les cataractes du Dniepper pour décider de la navigation [...] comme il y a trente tois ans qu'on rendu navigables les rivières de Niemen et de la Wilia qui ont leur confluent à Kowno et leur embouchure à Memel, port de la Baltique, est en faisant briser avec la poudre de milliers de blocs de granit qui en obstruait le courant on pourra à la suite en face de même au Dniepper (Ibid., f. 180, 182).

¹⁷Ibid., MD, Russie, vol. 19, f. 239 [Note sur les principaux ports commerciaux de la mer Noire].

¹⁸Le commerce de Podolie se fait par Dantzic, Koenigsberg et autres ports de la Baltique et par Moldavie. La voie de la mer Noire, favorisée par le Bug et le Dniester, paraissait beaucoup plus avantageuse aux intérêts de ce pays. Par ce changement la Podolie et l'Ukraine en général deviendraient d'une grande importance pour la France qui par ses rapports, la proximité de ses ports de la Méditerranée, est la nation la plus propre à faire ce commerce [...]. Quelques travaux rendraient très avantageux au commerce qui le fait de cette province (Service Historique de l'Armée de la terre (далі SHAT), Archives militaires (далі AM), série «Mémoires et reconnaissances» (далі MR), sous-série «IM», vol. 1489, f. 2223, 31, cahiers 3637 [Gouvernement de Podolie]).

¹⁹Archives Nationales (далі AN), série «AF IV», vol. 1696 [Mémoire sur le commerce de France avec la Russie et spécialement sur l'extraction des munitions navales nécessaires l'approvisionnement des portes de la République, par M. Lesseps].

²⁰L'Ukraine qui n'a point de forêts nourrie dans ses vastes plaines des troupes et des harras dont les propriétaires vendent par milliers chaque année les chevaux et les boeufs. Si on trouve à propos, on pourrait des l'année prochaine en transporter quelques (AMAЕ, CPS, Russie, vol. 17, f. 182).

дільської губернії» (1812), експерт Військового міністерства, підкреслював, що «у багатьох місцевостях трапляється у значних кількостях різновид нітратної землі, який містить інколи велику частину нітрату соди (селітру), яку добувають переважно євреї. Ця селітра належить до товарів, які вивозять з Поділля»²¹. Нагадаємо, що селітра служила складником для виготовлення пороху і саме тому викликала інтерес з боку французьких військових. У 1803 р. Міністерство військового флоту доручило французькому консульству в Росії дізнатись про можливість купівлі в чорноморських портах олова для потреб суднобудівництва. У відповіді, що її було складено на основі звіту ад'ютанта французького генерала Едурвілля, капітана Бургуена, з його нещодавнього перебування в Криму, наголошувалось: попри те, що олово надходить з сибірських рудників виключно для потреб російського імператорського флоту, дипломати спробують виконати дане доручення за посередництвом Санкт-Петербурзького торговельного дому «Брати Рембер», який вів свої справи в басейні Чорного моря²².

Того-таки 1803 р. Бургуен, формально звільнений з дипломатичної місії, отримав секретне завдання дослідити Таврійський край і особливо стан справ у торговельних портах краю. Оселившись восени 1803 р. як приватна особа в Одесі, він протягом року прискіпливо збирав дані про розбудову новоствореної губернії. У датованому 15 брюмера XIII року (24 листопада 1804 р.) звіті Бургуен писав, що «рік перебування в Одесі дозволив мені зібрати [розвідницькі дані] про сучасний стан торгівлі Чорним морем, про спосіб її вести й про вигоди для Французької імперії, які можуть придатися [в майбутньому]»²³.

У великому за розміром (90 рукописних сторінок) меморандумі Бургуена особливу увагу приділено торгівлі збіжжям через одеський порт, докладно проаналізовано шляхи його надходження, питання зберігання, завантаження на кораблі, митних зборів, оплати тощо і вказано на можливості збільшення Францією товарообігу через цей порт. На думку Бургуена, французи повинні спорудити власний зерновий термінал і в перспективі укладати прямі контракти з виробниками, оминаючи російських купців-посередників. Наголошуючи на важливості протекціонізму з боку Французької держави, Бургуен вважав за потрібне розпочати переговори з російською владою про впровадження пільгового митного тарифу для французьких купців²⁴.

Офіційні представники Французької держави відіграли важливу роль у опрацюванні проєктів економічного освоєння Північного Причорномор'я. Чи не найпомітнішою постаттю з-поміж них був Анрі Мюре (Muret), якого було призначено на початку 1802 р. генеральним консулом Французької республіки в Одесі. У своєму першому донесенні з Одеси, датованому квітнем 1802 р., Мюре повідомляв міністра закордонних справ Талейрана про перші враження свого

²¹SHAT, AM, 1M, vol. 1487, cahier 10 [Note concernant le commerce du gouvernement de Podolie].

²²AMAE, CPS, Russie, vol. 17, f. 195 [lettre au citoyen Lefebvre, chef de la troisième division au Ministère de la marine, le 26 pluviöse an XII^{ème}].

²³Une année de séjour à Odessa m'a permis de rassembler des renseignements sur l'état présent de commerce de la mer Noire, sur la manière de la faire et sur la convenance pour l'Empire Française qui peuvent être utiles (AN, série «AF IV», vol. 1696 [Mémoires sur le commerce de la Russie par la mer Noire et la mer d'Azof]).

²⁴Ibid., f. 2140 (chapitre 5^{ème}).

перебування у цьому місті: «Це нове місто насправді перебуває у найсприятливішому становищі для цієї торгівлі: крім своїх надзвичайно зручних сполучень з сусідніми провінціями, воно володіє ще дуже гарним рейдом і портом, який закрито двома молами, що захищають увесь простір, де стоять кораблі». «Можна вважати, – писав Мюре, – що це місце незабаром набуде значення, гідного уваги, якщо російський уряд обдарує його деякими пільгами або принаймні зменшенням митного збору»²⁵.

У одному з наступних донесень (листопад 1802 р.) Мюре пропонував зосередити всі зусилля щодо розбудови торговельних відносин з півднем Російської імперії саме в Одесі, оскільки, на його думку, «цей порт є єдиним на Чорному морі, де можливо долучитись до потоку товарів з великих провінцій, особливо з Польщі, Поділля й України». Такі ж чорноморські порти, як Севастополь і Херсон, мали, на думку французького консула, винятково військове значення. Отож Одеса, яка, за словами Мюре, приваблює до себе численних землевласників з України, котрі розпочали тут будівництво складів для власної продукції, а також її порт, «безпека якого не вимагає майже жодної фортифікації від того часу, як 50 тисяч козаків, отримавши право проживання на обидвох берегах Дністра, захищають від будь-якої спроби інвазії з боку турків», «не запізняться з тим, щоб здивувати Європу»²⁶. «Вже в 1802 р., – зазначав Мюре, – в одеський порт увійшло близько 500 кораблів, і це вивело його на рівень товарообігу Данцігського порту, якому він завдав відчутної поразки»²⁷.

Одночасно з А. Мюре активну участь у популяризації на урядовому рівні економічного проникнення на південні ринки Російської імперії взяв інший дипломатичний агент, який представляв інтереси Французької республіки та імперії в Севастополі, Херсоні й Таганрозі, П'єр-Батіст Ратез. Перебуваючи з 1803 до 1805 року на посаді французького консулярного агента у Херсоні, Ратез мав доручення докладно вивчати торгівлю, яка велася через цей порт, і неодноразово привертая увагу своїх зверхників до можливості монополізації потоку товарів, що надходили по Дніпру до Херсона з України. При цьому Ратез зовсім

²⁵ Cette nouvelle ville se trouve réellement dans une position la plus avantageuse pour ce commerce: outre ses communications très faciles avec les provinces voisines, elle a encore une très belle rade et un port fermé par deux moles qui y mettent en surêté toute espèce de bâtiments. On peut croire que cette place acquerera en peu de temps une importance très digne d'attention si le gouvernement russe la favorise par quelque franchise ou au moins par une diminution sur les douanes (AMAE, série «Correspondance consulaire et commerciale» (далі CCC), sous-série «Odessa», vol. 1, f. 14 [lettre de M. Muret au citoyen de Talleyrand, le 12 prerial an X^{ème}]).

²⁶ Mais celui est en effet le seul dans la mer Noire, où l'on puisse réunir les avantages du débouché des productions de la grandes provinces et surtout de la Pologne, de la Podolie et de l'Ukraine [...]. On peut cependant assurer qu'il ne tardera pas d'étonner l'Europe. Sa surêté n'exige presque plus aucune fortification, depuis que cinquante mille cosaques, toujours en station le long des rives du Dniester, rassurent contre toute espèce d'invasion de la part des Turques[...]. On ne peut s'empêcher de remarquer l'empressement que les seigneurs polonais et de l'Ukraine mettent à former des établissements ici (Ibid., f. 1718 [lettre de M. Muret au citoyen de Talleyrand, le 10 thermidor an XI^{ème}]).

²⁷ Ce commerce est presque arrive au niveau de celui de la place de Dantzig au quel il donne un échec sensible (Ibid., f. 23 [lettre de M. Muret au citoyen de Talleyrand, le 26 fructidor an XI^{ème}]).

не поділяв скептичного погляду Мюре на безперспективність цього порту для торговельних відносин з Російською імперією: «Вивезення [товарів з Херсону] постійно залишається на одному рівні й не зможе зменшитись навіть під впливом тих переваг, які створює [для експорту] Одеса». «У такому разі, – наголошував він, – Херсон займає дуже зручну позицію з огляду на судноплавство по Дніпру, ріці, яка протікає через найродючіші провінції Росії і є виходом на зовнішній ринок». А товари, які надходять Дніпром, мають попит у Франції: це зерно, полотна, соняшникове насіння, канати, матеріал для вітрил, солонина, масло тощо. У Херсоні ще з 1782 р. існував французький торговельний дім Луї д'Альбран²⁸. Розширений перелік товарів експорту з Херсона Ратез навів у одному з своїх наступних повідомлень. За його словами, 1804 р. з Херсона вивезли 500 тис. лантухів зерна. Оскільки 4/5 збіжжя з цього порту вивозилося безпосередньо за кордон, а лише 1/5 надходило в Одесу для наступного перевантаження на чужоземні судна, французький агент вважав Херсон цілком самостійним зерновим ринком, ціни на якому були дещо нижчими за одеські²⁹.

Інші чорноморські порти Росії оцінювалися серед французьких дипломатів як другорядні для розвитку торговельних відносин. Так, Бургуен, відвідавши під час своєї першої подорожі 1803 р. Миколаїв та Очаків, охарактеризував їх як назагал незручні для розбудови торговельних контактів: перший через його військове призначення, другий через занепад, що його переживав цей порт після руйнувань і демографічних потрясінь часів російсько-турецьких воєн³⁰.

У січні 1807 р., за наказом з Санкт-Петербурга, губернатор де Рішельє розпорядився вислати з підвладної йому території усіх французьких дипломатичних агентів, оскільки в цей час Росія знову воювала з Францією³¹. На час воєнних дій припадає період відносного спокою у розробці проєктів французької економічної співпраці з Росією. Лише укладення у червні 1807 р. Тильзитського миру знову спричинило хвилю ентузіазму щодо розвитку чорноморської комерції Франції.

На першу звістку про укладення Тильзитського миру великий французький негодіант Р.-А. Монтаньяк де Шован, який за кілька років до того здійснив ознайомчу подорож із Санкт-Петербурга до Криму й Одеси, надіслав на ім'я міністра закордонних справ Франції Талейрана «Записку про французьку торгівлю з Росією»³². У ній він виклав програму заміщення англійських впливів в торгівлі з Росією французькими й голандськими, вважаючи, що, об'єднавши

²⁸ Celui l'exportation est toujours au même degré et ne pourrait être altéré malgré tout les avantages dont joint la place d'Odessa. Tout considéré, Cherson dans cette occurrence une place d'entreposition très précieuse par la navigation de Dniepper, fleuve que parvient les provinces les plus fertiles de la Russie et par les relations avec l'extérieur (Ibid., f. 5051 [lettre de M. Ratez au citoyen de Talleyrand, le 4 messidor an XII^{ème}]).

²⁹ Ibid., f. 7073 [lettre de M. Ratez au citoyen de Talleyrand, le 10 ventose an XIII^{ème}].

³⁰ Ibid., MD, Russie, vol. 19, f. 254–275 [Notes et observations sur le commerce et les manufactures. Le régime intérieur d'une partie de la Russie et sur les villes et ports de la mer Noire et de la mer d'Azoff, le 29 préréal an XI^{ème}].

³¹ Ibid., CCC, Odessa, vol. 1, f. 130 [lettre de M. Muret au duc de Bénévent, le 20 janvier 1806].

³² Ibid., CPS, Russie, vol. 17, f. 239241 [Note sur le commerce de France avec la Russie, le 9 juillet 1807].

свої зусилля, дві морські потуги, якими є Франція та Нідерланди, можуть захопити в свої руки російські ринки сировини та збуту і реально залучити Росію до системи «континентальної блокади». «Новий одеський порт на Чорному морі, – писав Монтаньяк де Шован, – також став дуже привабливим для англійців. Уже декілька років вони купують тут багато зерна». Відтак він вказував, що після заборони англійським мореплавцям заходити до російських портів (що було однією з умов Тильзитського миру) їх можуть замінити французькі купці, котрі здатні запропонувати Росії тканини з мануфактур Парижа та Ліона, які не поступаються якістю англійським. Своєю чергою, вони доставлять французьким мануфактурам сировину для їхніх виробів. Отже, завоювавши новий ринок збуту, купці істотно допоможуть вивести національну промисловість зі стагнації, яка стала наслідком «континентальної блокади». Французький уряд повинен допомогти вказаним підприємцям, узгодивши під час обговорення нового торговельного договору з Росією пільгові митні правила для французьких купців³³.

Прикметно, що близькі за духом пропозиції було сформульовано ще роком раніше у меморандумі колишнього консула в Одесі А. Мюре. Оцінюючи досягнення французької торгівлі в чорноморських портах Росії як назагал незадовільні, Мюре вірив у те, що рано чи пізно війна закінчиться, а взаємовигідні інтереси обидвох держав спонукають їх до відновлення й інтенсифікації контактів. Відтак він пропонував французькому урядові дипломатичними заходами підтримати негоціантів з Марселя та Тулона в їхніх стараннях освоїти Чорне море, «ще мало відоме християнським мореплавцям». Така протекціоністська політика дозволила б, на думку Мюре, завдати відчутного удару по панівних позиціях Англії в торгівлі з Росією. Однак вручено цей меморандум новому міністрові закордонних справ Ж.-Б. Шампанї лише у травні 1808 р. З цим документом особисто ознайомився імператор Наполеон, який у червні того ж року відновив генеральне консульство Франції³⁴.

Але як і в якому обсязі реалізувалися проекти, запропоновані не лише з боку Мюре, але й інших французьких експертів – Вольза, Обрі, Бургуена, Ратеза, Монтаньяка де Шована? Щоб відповісти на це запитання, спробуємо зіставити проаналізовані пропозиції з реальними досягненнями французької економічної експансії в Північному Причорномор'ї.

* * *

Французька держава чітко окреслила свій інтерес до Північного Причорномор'я, коли на початку 1802 р. було призначено генерального консула Французької республіки в Одесі, цьому невеликому місті, заснованому заледве

³³ La France et la Hollande ne sont elles donc pas aussi de puissances maritimes et commerciales ?[...]. Le nouveau port d'Odessa sur la mer Noire est aussi devenu fort intéressant beaucoup pour les Anglais. Depuis quelques années ils y achètent beaucoup de grains [...]. Nos manufactures fournissent les mêmes articles plus y rande qualité et à plus bas prix [...] et le commerce française ferait des achâtas plus importants des matières premières venant des ports russes (Ibid., f. 240–241).

³⁴ Ibid., CCC, Odessa, vol. 1, f. 170, 155–159.

вісім років до того. Так було реалізовано одну з найважливіших пропозицій, що їх сформулював П. Вольза у меморандумі «Про торгівлю на Чорному морі».

Коли у квітні 1802 р. Анрі Мюре зійшов на одеський мол, він нарахував у порту дві сотні кораблів, які прибули з різних держав. Серед них він зауважив п'ятнадцять французьких, «які були готові вантажити лантухи з зерном в обсязі, в якому його доставляли возами з Польщі й України»³⁵. Отже, французькі торгові судна становили в цей момент 7% від загальної кількості тих кораблів, що їх, за словами Мюре, затримали в одеському порту зустрічні вітри. Сім відсотків – це багато чи, навпаки, мало? На перший погляд, незначна кількість, але якщо взяти до уваги низку обставин, цей відсоток видається не таким уже й незначним. По-перше, війна між Францією й Росією закінчилася щойно півтора року тому і французькі кораблі дослівно прокладали новий для них маршрут, а в усі часи піонерів не буває надто багато. По-друге, робили це французькі негоціанти на власний ризик, бо, на відміну від англійців чи неаполітанців, їхні інтереси не було досі захищено консульським представництвом у цьому порту. За окресленням самого Мюре, французька торгівля в Одесі «не належить до тих, які є найбільш фаворизовані»³⁶. По-третє, кількість французьких кораблів слід порівнювати швидше не з загальною кількістю суден, більшість з-поміж яких були турецькими чи грецькими (для них Чорне море було добре знаним і фактично «рідним»), а з чисельністю транспортів інших західних країн, і тут французькі кораблі опиняться на чолі списку, пропускаючи вперед лише торговельний флот Неаполя. В усякому разі, картина, яку побачив в одеському порту Мюре, могла спонукати до оптимістичного погляду на перспективи розбудови французо-російських комерційних відносин через Чорне море. Цей настрій відобразився у першому донесенні Мюре з Одеси, як, зрештою, і в низці наступних.

Оптимізм Мюре підтримувала ще одна обставина, важлива з його погляду: губернатором Одеси був герцог Жан-Арман де Рішельє, який, щоправда, був запеклим роялістом, проте не забув свого французького походження³⁷. У всіх своїх донесеннях у Париж Мюре не полишав манери схвально і навіть дещо захоплено (як на думку його зверхників) відгукуватися про погляди і діяльність губернатора. Однак із часом Мюре зрозумів, що заради особистих симпатій до колишньої батьківщини Рішельє ніколи не поступиться своїми принципами, головним з яких була відданість новій батьківщині і російському царю Александру I³⁸. Єдиною люб'язністю, яку зробив Рішельє для Мюре, було по-

³⁵ Les vents contraires qui m'ont retenus à Constantinople depuis l'hiver y avaient accumulés près de deux cent bâtiments de toutes les nations, parmi lesquels quinze français qui sont prêts à recevoir des cargaisons de grains, à suivre et mesure qu'elles arrivent par charettes de la Pologne et de l'Ukraine (Ibid., f. 14 [lettre de M. Muret au citoyen de Talleyrand, le 12 prerial an XI^{ème}]).

³⁶ Le commerce français qui jusqu'à présent n'est pas celui qui a été le plus favorisé (Ibid., f. 15).

³⁷ Докладніше про цю історичну постать див.: *Траверсе О.* Французи в Україні: герцог Рішельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе // *Діалог. Україна і Франція.* Київ, 2002. С. 83–89.

³⁸ АМАЕ, ССС, Odessa, vol. 1, f. 8081 [lettre de M. Muret au duc de Bénévent, le 25 germinal an XIII^{ème}].

передження французького консула про встановлення за ним, згідно з наказом із Санкт-Петербурга, постійного поліцейного стеження³⁹.

Отже, від самого початку своєї діяльності у чорноморських портах французькі дипломатичні агенти зіткнулися з прихованою протидією з боку російських офіційних чинників. Перебуваючи під постійним наглядом з боку російської влади, агенти самі не могли ефективно допомагати французьким купцям, які зазнавали звичайних у стосунках російських урядових органів з іноземцями обмежень і перешкод. Ця обставина частково пояснює скромні досягнення французької торгівлі в одеському порту зокрема і в Північному Причорномор'ї взагалі. Попри те, що у 1802 р. призначено французького дипломатичного агента у Севастополі П.-Б. Ратеза, котрого в 1803 р. переведено у Херсон, успішно розвивати французьку торговельну присутність у Північному Причорномор'ї було важко. Усі ці агенти мусили неодмінно перебувати в офіційно задекларованому місці, тож не могли здійснювати подорожі вглиб краю, в Україну. Тому завдання розвідати перспективи розбудови торговельної мережі виконували або купці, такі як Обрі чи Монтаньяк де Шован, або офіцери, як Бургуен. Характеризуючи місії подібного роду, Е. Дрію справедливо зазначає, що вони, хоч і мали вигляд подорожей заради комерційних інтересів, зазвичай приховували інше завдання виконавців: збір інформації про рух російських військ, укріплення, шляхи, розташування складів тощо. «Наполеон любляв приховувати свої політичні оборудки під виглядом торговельних місій», – писав цей відомий наполеоновознавець, вважаючи прикладом такої діяльності місію польського офіцера, уродженця Кам'янця-Подільського, Фальковського, котрий 1806 р. проїхав, за наказом французького імператора, від гирла Дніпра до Хотина на Дністрі із завданням зібрати дані про можливість організації судноплавства цими ріками, але насправді мусив зафіксувати розміщення російських військ в Україні⁴⁰. Відтак французькі дипломатичні агенти зовсім не вважали своїм головним обов'язком допомагати проникненню французького капіталу в глиб Російської імперії: інструкції, які вони отримували з Парижа, акцентували їхню увагу передусім на зборі розвідницької інформації. Своєю чергою, нарікаючи у своїх донесеннях у Париж на недостатність асигнованих для їхньої діяльності коштів і побутові незручності (брак вигідного житла, «пекельну спеку» влітку і лютий холод взимку⁴¹), французькі дипломати вважали справжнім «чудом», що їм вдається не лише допомагати купцям, але й збирати інформацію для уряду.

Чи не найважливішою причиною слабого розвитку французької торгівлі на Чорному морі стала не протидія російських властей, а неспроможність французів підтримати регулярне комерційне сполучення з тутешніми портами в умовах відновлення в 1803 р. морської війни з Англією. Не маючи могутнього військового флоту, здатного захистити власні торговельні судна від нападу кораблів англійської ескадри, яка панувала у Середземному морі, Франція мусила

³⁹ Ibid., f. 24 [lettre de M. Muret au citoyen de Talleyrand, le 26 fructidor an XI^{ème}].

⁴⁰ Driault E. La politique orientale de Napoléon. Sebastiani et Gardanne (1806–1808). Paris, 1904. P. 58.

⁴¹ У одному з донесень Талейранові Мюре називав Північне Причорномор'я «пекельною країною» [lettre de M. Muret au citoyen de Talleyrand, le 10 frimaire an XIII^{ème}].

з безсилою люттю спостерігати, як швидко здійснюються прогнози про бурхливий розвиток торгівлі з Росією на Чорному морі, але з цілком протилежним політичним наслідком – на користь Англії. Якщо в період 1802–1803 рр. французам вдалося «заявити про себе» принаймні в Одесі, наслідком чого стало заснування тут у 1802 р. французького торговельного дому з власними складами для збіжжя (поруч з неаполітанським, іспанським, англійським і мальтійським, що вже тоді існували), то після 1803 р. ситуація для них залишалася невтішною. У 1804 р. сам Мюре в листі до Талейрана визнавав, що практично немає роботи внаслідок «майже цілковитої бездіяльності, в якій опинилася упродовж останнього року французька торгівля з цими краями». Водночас він не переставав підкреслювати зростання привабливості одеського порту для чужоземців, оскільки, згідно з його словами, «у провінціях Україна, Поділля, Волинь і в околицях цього міста було закуплено понад 500 тисяч лантухів зерна вартістю близько двадцяти мільйонів у нашій валюті, які вивезено звідсіля та з Херсону упродовж минулого літа», а у 1804 р. придбано 900 тис. лантухів, які вивезли переважно неаполітанські, турецькі та мальтійські судна⁴².

Подальший крах французької торгівлі з Північним Причорномор'ям виглядав особливо прикметно на тлі щорічного зростання товарообігу тутешніх портів. Згідно з даними, наведеними у складеному в 1808 р. для Наполеона «Меморандумі про причини амбітності Росії й засоби, щоб її знищити», автором якого був відомий експерт Міністерства закордонних справ Ле Клерк, у 1805 р. одеський порт відвідали 1002 кораблі, з-поміж яких жодного не належало Франції. Натомість аж 121 корабель належав Пруссії, 95 Швеції, 70 Сполученим Штатам Америки, 67 Данії, 59 Любеку, 29 Росії, 22 Мекленбургу, 12 Португалії, 7 Бремену, 7 Неаполю, 4 іншим країнам. Понад половина суден, що кинули якір в Одесі, належали запеклій суперниці Франції – Англії (509)⁴³. Це була цілковита поразка французьких планів економічного проникнення на південні ринки Російської імперії. Втім, поразка не остаточна, бо після укладення Тильзитського миру і вимушеного розриву торговельних відносин Росії з Англією у торгівлі на Чорному морі утворився значний вакуум посередництва, який могла заповнити собою Франція. У вересні 1807 р. було підписано французько-російський торговельний договір, який значною мірою полегшував контакти французьких торговців з оптовими продавцями збіжжя і загалом відповідав духові меморандуму Монтаньяка де Шована. У грудні 1807 р. міністр закордонних справ Франції Шампаньї у листі до генерального консула у Санкт-Петербурзі Лессепа писав

⁴² Dans l'inaction presque totale ou s'est maintenu, pendant cette année, le commerce de France avec ses contrées, je n'a rien pu ajouter à ce que j'ai précédemment pris la liberté de vous transmettre sur les avantages qu'il pourra obtenir ici quand les circonstances seront favorables. Mais dans ce moment il est de mon devoir de fixer l'attention de Votre excellence sur l'accroissement bien sensible que les commerces neutres y a acquis. On calcule qu'il a dû verser dans les provinces de l'Ukraine, de la Podolie, de la Volinie et dans les environs de cette place la valeur d'environ vingt millions de notre monnaie pour l'achat du cinq cent et quelques milles cargaisons de grains qui ont été exporté d'ici et de Cherson pendant l'été dernier (Ibid., f. 59 [lettre de Muret au citoyen de Talleyrand, le 10 frimaire an XIII^{ème}]).

⁴³ Ibid., MD, Russie, vol. 26, f. 12 [Mémoire sur les causes de l'ambition de la Russie et les moyennes de la réprimer, par M. Le Clerc, janvier 1808].

про завдання відновити зв'язки з Росією і зайняти місце Англії на її ринках⁴⁴. Однак Франція так і не зуміла скористатися шансом, який створювали для неї вигідні угоди з Росією.

Торговельні контакти розвивалися надто повільно. Лише у серпні 1808 р. до Одеси прибув А. Мюре, знову призначений генеральним консулом. Одночасно з ним до Феодосії як дипломатичного агента було надіслано Фелікса Лягоріса. Ситуація, яку застали французькі дипломати, не сприяла розбудові торговельних контактів між Росією та Францією. Від 1806 р. Росія вела війну з Османською імперією, і донесення Мюре з Одеси відтворюють панування тут психологічної атмосфери прифронтового міста⁴⁵. У цій ситуації товарообіг через одеський порт зазнав неминучого скорочення, натомість більшість товарів стали вивозити у Західну Європу безпечним сухопутним шляхом – через Броди в Галичині⁴⁶, що обумовило на короткий час перетворення цього міста на головну факторію у зовнішньоторговельних контактах Заходу з Росією. «Подальша війна між Оттоманською Портою та Росією, – писав 27 грудня 1810 р. Мюре у листі до Шампаньї, – ось уже шість місяців як майже припинила торгівлю між двома імперіями, яка здійснювалася через цей порт»⁴⁷. Проте Франція не змогла належним чином скористатися й цією вигідною для себе обставиною, коли до чорноморських портів Росії прибувало щороку менше число турецьких суден. Упродовж 1809 р. в Одесі побувало заледве 30 французьких й італійських кораблів загальною місткістю 2204 тонн від загального числа 367. Спритні турецькі та грецькі комерсанти зуміли випередити французів загальним тоннажем закуплених товарів: 196 їхніх маленьких кораблів вивезли 2940 тонн товарів⁴⁸.

Починаючи з 1810 р. російсько-французькі стосунки стали поступово погіршуватись. Одним із сигналів цього процесу було запровадження з 1 січня 1811 р. нового російського митного тарифу («Положення про нейтральну торгівлю в портах Білого, Балтійського, Чорного й Азовського морів і по всьому сухопутному кордону»), згідно з яким ввізне мито на усі промислові товари, у т. ч. й французькі, піднімалося на 50%, хоч і знижувалося вивізне мито на основні товари російського експорту. «Положення» фактично унеможливило здійснення висловленої у меморандумах більшості французьких експертів думки про перетворення Росії у ринок збуту для промислових товарів. Втім, завдяки зниженню вивізного мита обсяг товарообігу Росії й Франції через одеський порт не зазнав змін, хоча його сальдо стало різко від'ємним саме для Франції. Протягом шести перших місяців 1811 р. в одеський порт прибуло 13 французьких та 3 італійських кораблі загальним об'ємом 1231 тонн, але переважали знову невеличкі турецькі судна (200 загальним об'ємом 5715 тонн)⁴⁹.

⁴⁴ Сборник Российского императорского исторического общества. Москва, 1893. Т. 88. С. 340–341.

⁴⁵ AMAE, CCC, Odessa, vol. 1, f. 173 [lettre de M. Muret au duc de Cadore, le 16 septembre 1808].

⁴⁶ Ibid., f. 191 [lettre de duc de Cadore au M. Muret, le 31 octobre 1808].

⁴⁷ La continuation de la guerre entre la Porte Ottomane et la Russie presque réduit à rien depuis six mois le commerce qui se fait par ce port entre les deux Empires (Ibid., f. 275 [lettre de M. Muret au duc de Cadore, le 27 décembre 1810]).

⁴⁸ Ibid., f. 233 [lettre de M. Muret au duc de Cadore, le 28 décembre 1809].

⁴⁹ Ibid., f. 353 [lettre de M. Muret au duc de Cadore, le 6 juillet 1811].

Останнім ударом по спробах налагодити французько-російську торгівлю на Чорному морі перед війною 1812 р. став арешт у липні 1811 р. восьми французьких суден у Феодосійському порту. Цей інцидент показав, що ідею опанування південноросійських ринків доведеться відкласти до ліпших часів, а економічна «зброя» ще аж ніяк не спроможна зрівнятися з політичною. Те, що проекти і спроби французького економічного проникнення у Північне Причорномор'я припали в основному на періоди стабілізації політичних відносин між Францією та Росією і припинялися в періоди їхнього загострення, є чи не найліпшим свідченням підпорядкування «економічного інтересу» щодо «інтересу політичного» в європейській політиці доби наполеонівських війн. Це правило особливо чітко ілюструє приклад французької економічної експансії на південні ринки Російської імперії: усе багатство планів розбудови французької економічної присутності в Україні залишилися насправді лише світом мрій їхніх авторів, передусім внаслідок фактичної неспроможності Франції відігравати роль першої промислової, фінансової та торговельної потуги «Старого Світу». Ця роль міцно закріпилася за Англією, яка, тимчасово втративши російські ринки, швидко відновила тут свою домінацію після війни 1812 р. Саме неспроможність Французької держави спричинитись до реалізації проектів освоєння нових ринків стала головною причиною їхнього політичного і, далі, історичного забуття.

Vadym ADADUROV

**Economic Interest at the Service of Big Politics:
French Projects and Attempts to Penetrate the Russian Empire's
Southern Markets (1800–1812)**

The author analyzes documents from the National Archive, the Archive of the Historical Service of the Army, the Archive of the Foreign Ministry of France, and then describes the variety of trade and financial expansion projects of Napoleon's France regarding the Russian Empire's Southern (Ukrainian) Markets. He contrasts the proposals formulated by the merchants and diplomats with the reasonably modest accomplishments of French trade in the Northern Black Sea Region and examines the reasons for French inefficiency in using means of economic penetration and influence in relations with Russia.